

Islam in de Molukken

Een wereld in gisting

– Chris van Fraassen –

Transparant 14.1 (februari 2003) 13-16

[13] De Molukken bestaan historisch gezien uit drie regio's: de Noord-Molukken: de eilanden Ternate en Tidore met het aanliggende gebied; de Banda-eilanden met het aanliggende gebied van Zuidoost-Seram en de zuidelijke eilanden; en de Midden-Molukken: het eiland Ambon met het aanliggende gebied. De Noord-Molukken waren in het begin van de zestiende eeuw het enige gebied ter wereld waar de kruidnagel groeide, terwijl de Banda-eilanden de enige regio waren waar de nootmuskaat groeide. Dit artikel schetst hoe de islam de weg van de handel volgde en de Molukken bereikte.

De kruidnagelen en de nootmuskaat hadden grote aantrekkingskracht op Javaanse, Maleise, Indiase en zelfs Arabische handelaren. In januari-februari kwamen zij met de noordwestmoesson met hun handelswaar naar Banda en Ternate, om in april-oktober met de zuidoostpassaat met de ingekochte specerijen weer naar het westen te vertrekken. Via de handelaren kwamen de Molukkers in de loop van de vijftiende eeuw in contact met de islam, bij uitstek de godsdienst van wereldwijze handelaren die hun religie geleidelijk verspreidden onder hun plaatselijke handelspartners, de lokale hoofden. De verspreiding van de islam volgde de weg van de handel, die vanuit India via Straat Malaka en de noordoostkust van Java naar de Molukken liep.

Goede banden met de moslimhandelaren waren voor de lokale hoofden van groot belang omdat de handelaren hun positie jegens hun onderhorigen konden versterken. De invoer van goederen en uitvoer van specerijen liep via de hoofden, zodat voor hen de handel de belangrijkste bron van inkomen vormde en daarmee een bron van macht.

Lokale machthebbers trokken ook moslims uit India, uit de Maleise wereld en van Java aan als adviseurs. Niet alleen omdat het in dienst hebben van vreemde adviseurs de hoofden prestige verschafte bij hun onderhorigen, maar vooral omdat de adviseurs door hun kennis van de handel het de lokale machthebbers mogelijk maakte het maximale profijt uit de handel te trekken. Molukse hoofden zonden bovendien soms hun zonen naar Java om daar bij in aanzien staande leermeesters hun kennis van de islam vergroten. Zo kwam het op een heuvel te Giri (bij Surabaja) gevestigde geslacht van religieuze leermeesters in een bijzondere reuk van heiligheid te staan in de Molukken en ontwikkelde Giri zich tot een populair pelgrimsoord voor Molukse moslims.

Portugezen brengen christendom

In 1512 bereikten de eerste Portugezen de Molukken. Ze moesten constateren dat in de centra van handel de hoofden reeds tot de islam waren overgegaan, terwijl een groot deel van het volk nog als heiden door het leven ging. De moslimhandelaren werden door de Portugezen niet alleen als commerciële concurrenten, maar ook als ervijanden beschouwd. Op het Iberisch schiereiland en in Noord-Afrika hadden de Portugezen de moslims als vijanden bevochten, terwijl overal in Azië de moslims hen de voet probeerden dwars te zetten.

Pogingen van de Portugezen om in de Molukken tot de islam overgegangene hoofden alsnog tot het christendom te bekeren waren weinig succesvol. Arrogant optreden van de Portugezen leidde tot voortdurende wrijvingen en oorlogen. In Banda kregen de Portugezen

nooit voet aan de grond, terwijl ze in 1575 van Ternate verjaagd werden. Vanaf dat jaar hadden de Portugezen alleen nog vaste voet op Ambon, waar ze sinds 1523 gevestigd waren in het gebied van het nog heidense deel van de bevolking dat nog niet was overgegaan tot de kruidnagelteelt en daarom ook nog niet in nauw contact met de islamitische opkopers van de kruidnagelen gekomen was. Onder het nog betrekkelijk achtergebleven bevolkingsdeel van de Ambonse eilanden gelukte het de Portugezen het christendom te verbreiden.

Op het schiereiland Leitimor begonnen de Portugezen in 1575 met de bouw van een fort, waaromheen later de stad Ambon ontstond. Vanuit dit fort beoorloogden ze met steun van de Ambonse christenen de moslims van de kruidnagelrijke streken. Het resultaat was dat aan het begin van de zeventiende eeuw de Ambonse eilanden in tweeën waren verdeeld: een islamitisch deel (de noordkust van Hitu, Hoamoal, het noordelijk deel van Haruku en het noordelijk deel van Saparua) voor wie de Javaanse handelaren en de islamitische vorst van Ternate natuurlijke bondgenoten waren en een christelijk deel (de zuidkust van Hitu, het schiereiland Leitimor, het zuidelijk deel van het eilanden Haruku en Saparua en het eilandje Nusa Laut) waar de Portugezen de dienst uitmaakten. [14]

Vestiging van Nederlands gezag

In 1599 verschenen de Nederlanders in de Molukken. Door de moslims werden zij, als vijanden van de Portugezen, hartelijk verwelkomd. Zodra de VOC met hulp van de moslims de Portugezen uit de Molukken verjaagd had, bleek zij zich echter te ontpoppen als een zeer dominante Europese macht die het monopolie op de opkoop van de specerijen voor zich opeiste en nog minder dan de Portugezen de concurrentie van andere handelaren duldde.

Het eerst ging de VOC op Banda de confrontatie aan met de op vrije handel gestelde moslims. Het resultaat was dat in 1621 de gehele bevolking van Banda was verjaagd, gedood of in slavernij weggevoerd. De grond van de Banda-eilanden werd in perken verdeeld, die werden uitgegeven aan gewezen employees van de VOC om daarin met van elders aangevoerde slaven de nootmuskaat te telen die tegen een vaste prijs aan de VOC moest worden geleverd. In de Noord-Molukken werd in het midden van de zeventiende eeuw alle aanplant van specerijen door de VOC verboden. Aan de lokale vorsten werd ter compensatie van verlies aan inkomsten een jaarlijkse toelage toegekend.

Nadat in het midden van de zeventiende eeuw op Hoamoal en op Hitu de macht van de islamitische hoofden gebroken was, werd op de eilanden Ambon, Haruku, Saparua en Nusaulaut de kruidnagelteelt voor de VOC verplicht gesteld, terwijl buiten deze eilanden de nagelteelt ten strengste verboden werd. De door de Portugezen tot het christendom gebrachte Ambonezen moesten overgaan van het katholieke tot het protestantse geloof.

Toen het monopolie eenmaal gevestigd was, was er de VOC alles aan gelegen vreemde handelaren zoveel mogelijk uit de Molukken te weren en binnen de Molukken de rust en het maatschappelijk evenwicht te bewaren. Molukse moslims werden weliswaar beschouwd als potentiële vijanden en werden niet zelden aangeduid als 'Moors gespuis', maar ter handhaving van de rust deed de VOC geen pogingen moslims over te halen tot het christendom. Omgekeerd werd het christenen ten strengste verboden over te gaan tot de islam.

Om de ziel van de Alfoer

Een groot deel van de bevolking der Molukken was in het midden van de zeventiende eeuw nog niet overgegaan tot islam of christendom. De bewoners van de binnenlanden van Halmahera, Buru en Seram werden Alfoeren genoemd, wat zoveel betekent als 'onbeschaafde heidenen'. Ook de bevolking van de zuidelijke eilanden was nog niet overgegaan tot een monotheïstische godsdienst. In de loop der tijd maakten de islam en het christendom in competitie met elkaar langzamerhand vorderingen om de heidenen voor zich te winnen. Dit proces was aan het eind van de twintigste eeuw wel verreweg, maar nog niet geheel voltooid.

De verspreiding van christendom had plaats via door het gouvernement georkestreerde plaatsing van Ambonse christenonderwijzers en van Europese zendelingen en missionarissen op Seram, Buru en Halmahera en de zuidelijke eilanden. De islam kroop met de door moslims bedreven handel langs de kusten voort. Zo kreeg de islam vaste voet op de kusten van Halmahera, Buru en Noord- en Oost-Seram. Vanuit de oostpunt van Seram, een knooppunt van regionale handel waar het Nederlandse gezag zich slechts sporadisch deed gelden, verspreidde de islam zich naar de omgeving van Pak-Pak op [15] Nieuw-Guinea, de uiterste oostgrens van de islam in het midden van de twintigste eeuw. Op Kai kreeg de islam in de negentiende eeuw vaste voet aan de grond, daar gebracht door Makassaarse en Arabische handelaren die er hout en zeeproducten kochten.

Op plaatsen waar nauwelijks handel was, met name bij de bevolking van de binnenlanden van Halmahera, Buru en Seram, drong de islam niet door, ook al stonden moslimhoofden wel in aanzien bij de Alfoeren. De Noord-Molukse sultans en de islamitische hoofden aan het strand hadden er vaak geen probleem mee dat de bevolking in het binnenland, die ze tot hun onderhorigen rekenden, niet overging tot de islam. Immers, Alfoeren, geen geloofsgenoten zijnde, kon men zonder gewetenswroeging uitpersen en bedriegen bij goederenruil.

Islam ingekapseld in traditie

Het was het beleid van de VOC en nadien van de koloniale overheid om goede relaties te onderhouden met islamitische hoofden, die gepaaid werden met toelagen, titels en waardigheidsteken. De taak van de hoofden was als tussenpersoon te fungeren tussen het Nederlandse gezag en hun islamitische onderhorigen. Voor de hoofden was een afgeleide van hun bestuurstaak het buiten de deur houden van 'geestdrijvers' en het informeren van bestuursambtenaren als er van elders een rondtrekkend prediker kwam die een bedreiging zou kunnen zijn voor de orde en rust, onder meer door de moslims bewust te maken dat het niet de natuurlijke orde der dingen was dat ze onder een ongelovige, niet-islamitische overheid moesten leven. Deze taak was de hoofden wel toevertrouwd. Zij hadden er weinig moeite mee dat de overheid een niet-islamitische signatuur had, zolang die overheid hun gezag schraagde. Bovendien moesten zij, met hun natuurlijke hang naar macht, niets hebben van geestelijk leiders die zich jegens het wereldlijk gezag kritisch opstelden.

Om een religieus geïnspireerde oppositie te voorkomen, werd de organisatie van moslimgemeenten, de *umat islam*, zo veel mogelijk ingekapseld in het politiek-bestuurlijk systeem. Regel was dat de voorlieden in de moskee in hun functie werden benoemd door de wereldlijke hoofden, die hun keuze steeds uit dezelfde geslachten maakten. Daarmee werden de functies in de moskee min of meer erfelijk binnen bepaalde geslachten. Het soort islam waarbij zowel de lokale hoofden als de koloniale overheid zich prettig voelden, was een islam waarin de nadruk lag op de formele nakoming van een minimum aan door de godsdienst voorgeschreven verplichtingen, vrij van leerstellige scherpelijperij, en waarbij ruimte was voor allerlei soorten van op de keper beschouwd niet met de islam verenigbaar bijgeloof. Zo was men gewoon ingeval van ziekte in het gezin of bij kinderloosheid te gaan bidden bij 'heilige' graven, vaak toegeschreven aan personen die de islam ter plaatse zonden hebben geïntroduceerd. Deze traditionele en rekkelijke beleving van de islam, die aanleiding heeft gegeven tot allerlei mythevorming over de traditioneel goede verhouding tussen islam en christendom in de Molukken, is min of meer te vergelijken met het volkschristendom in de late Middeleeuwen.

Evenwicht onder spanning

Hoe goed de relatie tussen moslims en christenen ook leek, toch ontstond in de laat-koloniale samenleving een maatschappelijke spanning in de verhouding tussen beide groeperingen. Vrijwel alle christenen hadden toegang tot het moderne onderwijs, terwijl dit bij de moslims alleen openstond voor kinderen van hoofden. Christenen gingen in groten getale als ambtenaren, administratieve krachten in het bedrijfsleven en in vrije beroepen deel uitmaken van de bovenlaag van de samenleving, terwijl ook nog eens grote aantallen christenjongens dienst namen in het koloniale leger. De moslims daarentegen bleven landbouwers, vissers, kleinhandelaren, kleine ondernemers en koelies. Met uitzondering van de hoofdenfamilies bleven de moslims tot de onderlaag van samenleving behoren. Daarmee hadden de moslims veel minder dan de christenen deel aan het moderne leven.

Het einde van het koloniale stelsel in 1950 had op termijn ingrijpende gevolgen voor de maatschappelijke positie van de moslims en voor de verhouding tussen moslims en christenen. In de periode dat de nationalist Sukarno, wars van religieuze dogma's en religieuze orthodoxie, de politiek domineerde, speelde de islam nog een bescheiden rol in de politiek. Maar op onopvallende wijze begonnen de moslims toen al met een inhaalslag ten opzichte van de bovenlaag van de samenleving, waartoe veel christenen behoorden.

De belangrijkste factor daarbij was dat het onderwijs vanaf 1950 toegankelijk werd voor alle kinderen, ongeacht afkomst en religie. Na verloop van tijd leverde het onderwijsstelsel steeds meer redelijk goed opgeleide jongelieden af die afkomstig waren uit de islamitische onderlaag van de samenleving. Zij eisten in de maatschappij een plaats op die overeen kwam met hun opleiding. Daarmee kwam geleidelijk aan een eind aan de dominantie van christenen in de betere beroepen. De emancipatie van de moslims maakte de christenen onzeker; ze ontwikkelden zelfs een gevoel van achterstelling.

Daarbij kwam dat na 1950 een vernieuwingsbeweging in de islam doorzette die al voor de Tweede Wereldoorlog was ingezet. Mede dankzij intensievere communicatie met centra van religieuze studies in het Midden-Oosten kwam een streven op gang tot zuivering van de islam. Er vond een opleving plaats van theologische studies en er ontstonden 'reformistische', men zou bijna zeggen 'reformatorische', stromingen [16] binnen de islam in Indonesië. Dit ging gepaard met de opkomst en groei van politieke partijen die hun ideologie stoelden op de islam en bij het wewen van aanhang nadrukkelijk de religieuze kaart speelden.

Ministerie van godsdienstzaken

Het ministerie van godsdienstzaken was de organisatie die het bij uitstek mogelijk maakte dat het streven naar zuivering van de islam diep doordrong in de samenleving. Dit ministerie, dat zich in naam bezighoudt met de raakvlakken tussen de staat en alle erkende religies, wordt geheel gedomineerd door moslims en wordt in feite gebruikt als middel tot maatschappelijke versterking van de islam. Dit ministerie heeft ervoor gezorgd dat er een door de overheid bekostigd natiewijd opleidingssysteem kwam voor de studie van de islam. De abituriënten van dit systeem zijn veel beter opgeleid en veel vertrouwer met de inhoud van de islam dan het gros van de vooroorlogse voorgangers. Zij vinden werk in en rond de moskee en binnen het onderwijsstelsel.

Het opleidingssysteem voor de islamstudies levert overigens geen eenheidsworst af. Onder de docenten zijn alle schakeringen vertegenwoordigd, van vrijzinnig tot fundamentalistisch. De seculiere overheid is geneigd bij de theologische opleidingen de vrijzinnige stromingen, als het minst bedreigend voor de seculiere samenleving, te stimuleren. Maar omdat het ministerie van godsdienstzaken een bolwerk op zichzelf is geworden, heeft de overheid weinig greep op de benoeming van docenten en op de inhoud van de opleidingen. Daarmee heeft de seculiere overheid ook haar greep verloren op wat in de moskeeën wordt gepreekt en wat de jeugd op de islamitische scholen wordt onderwezen.

Aanloop naar uitbarsting

Mede onder invloed van ideeën en leerscholen van buiten, onder meer uit Pakistan, hebben ook fundamentalistische ideeën ingang gevonden in Indonesië. Fundamentalisten keren zich niet alleen scherp tegen vrijzinnige en gematigde stromingen in de islam, maar voor hen betekent de zuivering van de islam ook verzet tegen het moderne leven met alle verlokkingen en morele gevaren van dien. De strenge, niet-rekkelijke varianten van de islam zijn in zoverre aantrekkelijk voor sommige moslims, dat ze in de afwijzing van alle morele bederf een duidelijk houvast bieden in een chaotische wereld, waar lieden de dienst uitmaken die een verre van voorbeeldig leven leiden. Het reformisme in de islam is tegelijk ook een emancipatiebeweging van de 'kleine luijden', in dit geval van voornamelijk de kleinhandelaren, die bij uitstek op en rond de markt te vinden zijn.

In de jaren zeventig en tachtig zette de zuivering van de islam en de emancipatie van de moslims krachtig door. De islam werd een voertuig van verzet tegen het door militairen gedomineerde technocratische Suharto-regime waarin goed opgeleide christenen aanvankelijk een prominente rol speelden, maar dat door de hand overhand toenemende corruptie en door de sterk groeiende kloof tussen rijk en arm steeds meer verzet opriep. In een poging het maatschappelijk draagvlak voor zijn regime te verbreden en om de door uitgesproken islamitische groeperingen gedomineerde oppositie zoveel mogelijk wind uit de zailen te nemen, nam Suharto in de nadagen van zijn regime steeds meer afstand van het christelijke deel van de samenleving en begon hij een flirt met islamitische groeperingen. Zo werden in de publiciteit breed uitgemeten schenkingen aan moskeeën en religieuze stichtingen gedaan, terwijl Suharto zelf de pelgrimstocht naar Mekka ondernam. Met dit beleid heeft Suharto zijn regime niet kunnen redden, maar heeft hij wel de ruimte geschapen voor naar extremisme neigende islamitische groeperingen om zich te organiseren en banden aan te knopen met hoge legerofficieren die hun huik naar de wind wensten te hangen. Het gevolg was dat na de val van het Suharto-regime extremistische groeperingen zich nadrukkelijk in het machtsvacuüm konden laten gelden.

Personalia

Dr. Chris van Fraassen (1945) studeerde sociologie der niet-westerse volken aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij deed, naast archiefonderzoek, onderzoek op Ambon (1970) en Ternate (1976). Momenteel werkt hij aan een bronnenuitgave over de Midden-Molukken 1796-1900. Publicaties van zijn hand zijn onder meer met P. Jobse (red.), *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1900-1942* (4 delen, 's-Gravenhage 1997); *Maluku. Ternate en de wereld van de vier bergen* (Utrecht, 1999); met G. Boelens en H. Straver, *Natuur en samenleving van de Molukken* (Utrecht, 2001); met H. Straver (red.), *G.E. Rumphius, De Ambonse eilanden onder de VOC zoals opgetekend in 'De Ambonse Landbeschrijving'* (Utrecht, 2002).

Per e-mail is hij bereikbaar op fraassen@wxs.nl.

© Chris van Fraassen / *Transparant* (2003) €K

Dit artikel is OCR gescand en kan daarom tiepvoudjes bevatten